

ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԿՈՐԵԱՆ

ԵՒ ԻՒՐ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՑ

ԿՈՐԻՒՆ, մեր գրականութեան պատմութեան մէջ, այն խորհրդաւոր անձերէն մին է, որոց սկիզբն եւ վերջն մթութեան մէջ ծածկուած, սակաւ եւ հարեւանցի տեղեկութիւններ միայն ունիւք նոցա վարուց մասին, եւ գուցէ ոմանց Հազրէ թէ անունը գիտնէք: Սա՛ իւր մէկ հատիկ գրութեամբ միայն ծանօթ է մեզ, եւ այն եւս շատ խնդրոց նիւթ եղած. ժամանակակից պատմիչներէն միայն Ղ. Փարպեցիին է որ կը յիշէ զինքը, եւ յետոյ՝ Մ. Խորենացիին, եւ այլք եւս՝ որք ժամանակաւ շատ վերջ են քան զինքը: Մովսէս (Գ, Կ) պարզաբար նորա անունը կուտայ, երբ երիցազոյն աշակերտաց կամ Թարգմանչաց ոմանց հետ ի Բիւզանդիոն երթալը կը պատմէ. բայց նորա գրութիւնը ընաւ չի յիշատակեր, թէ եւ ապառժպալէս տեսեր է զայն եւ օգտուեր է անո՛ր: Իսկ Ղ. Փարպեցիին, իւր «Պատմութեան» գրոց մէջ, զանազան անգամ կը յիշէ գովութեամբ թէ՛ անունը եւ թէ՛ գրութիւնը¹:

Արդէն յայտնի է՝ թէ առաջին Թարգմանչաց դպէսն էր սա, ս. Սահակայ եւ յատկապէս ս. Մեսրոփայ աշակերտ կոչուած, որուն անունը եւ յիշատակը անմահացոց իւր հիմանքի գրչով: Թէ՛ նոր ծներ է Կորիւն եւ ուր տեղ, նոյնպիսի անծանօթք են մեզ այս խնդիրք, որչափ իւր կենաց միւս Հանգամանքներն, որովհետեւ ո՛չ ինքն եւ ոչ այլք ընաւ տեղեկութիւն չեն տար մեզ այսպիսի խնդրոց մասին: Առաջին անգամ տեսարանի վրայ կ'երեւի նա, երիցազոյն Թարգ-

մանչաց ի Բիւզանդիոն ուղեւորելու միջոց, Ղ եւնոքայ վանանդեցւոյ հետ, իբրեւ Կ. պոյսի Մաքսիմիանոս Հայրապետին ժամանակ, ըստ վկայութեան Խորենացւոյ², հետեւաբար յամս 431-432, եւ կամ փոքր ինչ յետոյ³, ինչպէս կ'ընդունի նա եւ Հ. Ղեւոնդ վ. Աւիշան⁴, իսկ այլք, որոց մէջ գլխաւորապէս Հ. Միք. Չամչեանն⁵, շատ աւելի յառաջ կը գնեն այդ դէպքը, գրեթէ յամս 426-428, Սիսին նիսի Հայրապետութեան ժամանակ, — առ որ յանձնարարական թուղթեր եւս ունէին, կ'ըսէ Չամչեան, և Սահակայ եւ ս. Մեսրոփայ կողմանէ, — կամ գէթ Նեստորի ժամանակ:

Հաւանականագոյն կ'երեւի ինձ յետին կարծիք՝ հետեւեալ պատճառներով. Նախ, որ ինքն իսկ Կորիւն կը պատմէ իւր գրութեան մէջ, թէ մերքն (որոց մէջ էր ինքն եւս) դարձան ի Բիւզանդիոն՝ Եփեսոսի կանոնները եւ Ժողովական հարց որոշմաները հետեւեալ սերելով. աստի կ'ընանք հետեւցունել՝ թէ իրենց դարձն Եփեսոսի ժողովէն շատ վերջը պատահած չէ. Եւ որովհետեւ այն տեղ բաական տարի մնացին՝ յունարէն լեզուին մէջ չմտանալու եւ ս. Գրոց հաստատան եւ ճշմարիտ օրինակներ գտնելու եւ գաղափարելու համար. ապա ուրեմն ամենէն ուշ՝ Եփեսոսի ժողովէն 3-4 տարի յառաջ պէտք է գնել մերոց երթը՝ որ է, յամս 427-428: Երկրորդ, եթէ ըստ Խորենացւոյ՝ Մաքսիմիանոսի ժամանակ զենեք զայն (յամս 431-434), եւ համարինք թէ նոցա առ նուազն 4-5 տարի կեցած լինին ի Բիւզանդիոն, պիտի ստիպուին նոցա դարձը գնել յամս 435-439, որ է՝ ս. Սահակայ եւ ս. Մեսրոփայ կենաց վերջին տարիներուն մէջ, Ե՞րբ ապա

1. Ղ. Փարպեցի (Պատմութիւն Հայոց, Վեներիկ, 1873, յէջ 35) կ'ըսէ. «Եւ զայս թէ կամիցի ոք գիտնի Հաւատաւն» ի պատմութեանէն գրոց առ ցանկալի, աշակերտի նորին եւ ըսանելոյ Մաշթոցի, կարգացեալ տեղեկասցի ըզվարո կենաց նորա: Նոյն ինքն մէջ դարձեալ. «Ձոր կարգեաց գրելով ճշմարտասպէս յառաջադեալ այրն հոգեւոր Կորիւն»: Գէջն 103. «Ի պատմութեան երանելոյ առ Կորիւն» հաստատելը զրեցաք» եւ այլն. յէջն 205. «Հանգրեւ աշակերտօք իւրովք՝ երանելեանս Կորեամբ եւ Արձանաւ»:

1. Պատմութիւն Հայոց. Գ, Կ. «Որոց ընդունելութիւն ամենեցուն մեծապէս արար Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսն Բիւզանդացւոց»:

2. Եփեսոսի ժողովն գումարեցաւ յամսն 431, յորում նշովեցաւ եւ աքսորուեցաւ աշակերտ պետն Նեստոր, եւ իրեն յաջորդեց անմիջապէս Մաքսիմոս կամ Մաքսիմիանոս, որ 3 տարի միայն Հայրապետութիւն ըրաւ (Յի յամսն 434 ապրիլ 12ին), եւ իրեն յաջորդեց Պրիկլոս:

3. Տեղադր. Այսպատ, Վեներիկ, 1890 էջ 53:

4. Պատմ. Հայ. Ա. հատ. էջ 509. հմմտ. նա եւ Բազմապէս, 1889, յէջ 16-17:

5. Հմմտ. Վէտտէր, Հայկ. աշխատասիր. Վիեննա, 1895, էջ 83, ուր գիտնական բանասէրն Եղեբեկայ եւ Գով. Պաղեանցւոյ երկի յնդեհի կը դնէ իբր 423ին, ապա ուրեմն ի Բիւզանդիոն՝ յամս 426-427. իսկ Կորիւն եւ Ղեւոնդ յետոյ զնացին՝ իբր յամս 427-8:

ժամանակ ունեցան նոցա ու Գրոց Թարգմանութիւնը սրբագրելու կամ հաշիւու, « եւ շատ եւս մեկնութիւն գրոց » Թարգմանելու, եւ ուրիշ այնչափ մեծամեծ գործեր ընելու, զորս կ'աւանդեն մեզ իրենց կենսագիրքը: Երբորդ, առաջին Թարգմանեաց դարձն ի Բիւզանդիոնէ կը նշանակուի ընդհանրապէս յամին 432, այն ժամանակ՝ երբ ու Սահակ եւ ու Մեսրոպ բողով գումարք եւին յԱշտիշատ՝ ինչ ինչ եկեղեցական բարեկարգութեանց համար՝ եւ այն տեղ դտան զիրենք Թարգմանիք, եւ ներկայացուցին իրենց քերած ու Գրոց օրինակները եւ Նիկիոյ եւ Եփեսոսի ժողովոց կանոնները: Այսու եւս կը ստիպուինք նոցա երթը դնել գոնեա 3-4 տարի յառաջ, ինչպէս ըսինք վերը, հետեւաբար յամն 428-429. ուստի յամնայն դէպ ու միտ Եփեսոսի ժողովէն յառաջ:

Սահակն աշակերտաց երթէն շատ յառաջ՝ կը պատմէ Կորինն ու Մեսրոպայ երթը ի Բիւզանդոն², եւ յանունէն կը յիշէ նոյն քաղաքին հայրապետը Ատտիկոս³. եւ ի նմին ժամանակի կը յիշուի նա եւ՝ նոյն գրոց նոցն ինչին մէջ՝ Մելիտիոյ Ակակիոս եպիսկոպոսն. արդ զիտենք ի պատմութիւնէ, թէ սոքա երկուքն ի նմին ժամանակի հայրապետք չէին. որովհետեւ Ատտիկոս վախճանեցաւ 426ին, մինչ Ակակիոս հազիւ թէ 431 տարւոյն զեւ նոր եպիսկոպոս եղաւ⁴: Այս պատճառաւ առ ժամ մի կը զգուարինք հաշիւն որոշել ու Մեսրոպայ Բիւզանդիոն երթալուն տարեթիւր, եւ միանգամայն միաբանել այդ երկու հայրապետաց անունները, Ատտիկոսի եւ Ակակիոսի: Բայց մեր զխաւոր խնդիրն այն է, որ նոյն ժամանակ կը յիշուի նա եւ Ղեւոնդ, ըստ վկայութեան իւր աշակերտակցին « այդ հաւատարմի եւ ճշմարտապաշտ », անշուշտ եւ հասունացեալ հասակաւ եւ մտօք, որ եւ զխաւոր կը կարգուի ու Մեսրոպէն միւս աշակերտաց՝ որք ի Մելիտիոնէ կը մնան: Հետեւաբար այդ ժամանակին մէջ, որ է՝ 425էն յառաջ⁵, հարկ

է որ ինչեր նա առ նուազն 35-40ամեայ. ապա եւ Կորինն, որ յամենայնի հաւասար եւ անմեկին էր ի Ղեւոնդայ, — իբրեւ ամօք եւ ընկեցք զիտութեամբ եւ առաքինու նութեամբ, — հարկ է թէ տարիքով եւս շատ չէր տարբերել իւրմէ. եւ եթէ փոքր ինչ կրտոներ եւս համարուի Կորինն քան զՂեւոնդ, զթէ 5 ամօք, զարձեալ կը լինի նա գրեթէ 30-35ամեայ նոյն ժամանակները, եւ 40-45ամեայ ի Բիւզանդիոն երթալու միջոց. որով է ծննդեան Թուականը կրնանք դնել մերձաւորապէս 380-390 տարիներուն մէջ:

Մինչեւ ցարդ ընդհանրապէս Կորինն միտ հայ համարուի է, եւ այդ մասին ոչ մէկ բանասէր ճնաւ նորակոյս չէր յարուցած. սակայն վերջերս Գալուստ Տէր Մկրտչեան¹ բողոքովին նոր կարծիք մի յայտնեց, նոյն իսկ Կորեան վկայութեան վերայ յենդով, որ ու Մեսրոպայ վրաց աշխարհին մէջ ըրած քաւրողութեան մասին խօսելով՝ կ'ըսէ. « Յորոք եւ իմ անարժանիս եղեալ ի կարգ եպիսկոպոսութեան վիճան » (էջ 26), այս խօսքեւն, ինչպէս ըսի, կ'ուզէ յիշելու բանաստեղծ հետեւցնել, թէ Կորինն « Թերեւս վրացի կամ գոնէ վրահայ » էր: Այդ մի եւ նոյն վկայութեան վրայ հաստատուած՝ այլք կ'ըսեն թէ, Կորինն հայ էր ազգաւ, բայց վրաց աշխարհին մէջ եպիսկոպոս դրուեցաւ². ինչպէս ժամանակաւ ու Լուսաւորչի Թոնս Գրիգորիս՝ Աշտիշատի կաթողիկոս եղաւ, եւ յոյն փառաստուն ու Ներսիսի ժամանակ՝ Հայաստանի մէջ եպիսկոպոս էր: Սահակն եթէ ու չազգութեամբ քննուի այդ խօսքերն, իրենց ամբողջութեան մէջ, նախադաս եւ յետագաս պարբերութիւնները եւս ի նկատի աւելնով, այն ժամանակ գուցէ համոզուի զթէ յարգ. Գ. Տէր Մկրտչեանի կարծիքն ըլլողովին անհիմն եւ արհամարհելի կարծիք չէ³. զի անշուշտ

1. Հմմ. Մ. Խոր. Պատմ. Հայ. Գ, ԿԱ. — 2-ամ. Պատմ. Հայ. Ա, էջ 322. — Վէտտեր, Հայկ. աշխատ. էջ 66, եւ այլն:

2. Պատմ. ու Մեսրոպայ էջ 27-28:

3. Սա քսան տարի հայրապետութիւն ըրաւ, յամն 406-426:

4. Այդ խնդիրը յետոյ պետի քննեցք զրութեան ընթացքին մէջ, ուստի այս տեղ այնչափով կը զահանաք:

5. Զգրեւած ինչ աղբիւրէ առած՝ Վէտտեր կը զնէ ու Մեսրոպայ երթը ի Բիւզանդիոն իւր յամն 430. ըստ իս աւելի ուշ պետք է դնել, զէթ 2-3 տարի յետոյ:

1. Հմմ. Արարատ, 1896, սեպտ. էջ 430, ուր հմտաւ բանաստեղծ փաստերով կը շանայ հաստատել իւր այդ կարծիքը:

2. Հանգուա իւր ժողովարարներու մէջ կ'ըսէ, թէ Կորինն՝ յետ քառասուրս ի Բիւզանդիոնէ՝ եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ ի ու Սահակայ. անշուշտ երթալու ժամէն մ'է այդ, զի չի յիշուի մեր հին եւ Կորեան ժամանակակից համալրչալ մէջ. (Collection, եւ այլն, Introduction, էջ 3):

3. Դիտելի է դարձեալ, թէ նոյն ինքն Կորինն՝ զորս զհետի պատմութիւնը ըրած միջոց՝ կ'ըսէ ու Մեսրոպայ համար. « Եւ այնպէս բաղուած աշխատութեանց համբերելով վանի խորոյ աղբիւր բարեաց ինչ օճան դասներոյ » (էջ 19). այդ խորոյ բառն կարծես օտարի մի բերանին աւելի վայելուչ էր՝ քան թէ ազգակցի:

յորոցն կ'ակնարկէ ազգը, որ յիշուած է նա-
խորդ տողին մէջ, ինչպէս նա եւ յաջորդ տողին՝
« Որոց առակինն Սամուէլ անուն » խօսքին
մէջ որոշով վրացի ազգը կամ ժողովուրդը
կ'անկնակէ։ Եւ յիրաւի ուրիշ ինչ կերպով
կարելի է բացատրել այն համարութիւնը՝
զոր կը ցուցնէ նա իւր գրութեան մէջ առ
Վրացիս, այն գովասանքը՝ զոր կու տայ Զա-
ղայի « այր գրագէտ եւ ճշմարտահաւատ »
կոչելով գինքը (էջ 26), անդ յիշուած Սամուէլ
եպիսկոպոսին « այր սուրբ եւ բարեպաշտօն »
ըսելով, Արձիւղ կամ Արշիլ թագաւորին՝
« որոյ առաւելապէս պայծառացուցեալ ծաղ-
կեցուցանէր զվարդապետութիւնն », Առու-
շայի վերապէս՝ « այր պատուական եւ աս-
տուածասէր » կոչելով (էջ 32)։ Դարձեալ
պաշտօնուն նոյն ժամանակաց քաղաքական
ամենամեծ դիպաց եւ սպառնացող վտանգին
մէջ, մինչ ամէն կողմէ Հայազգի իշխանը,
եպիսկոպոսը եւ ո՛ր է աստիճանաբար ան.
ձինք մէջ տեղ կ'երեւին, ձայն կը բարձրա-
ցընեն, կը բողբոջեն, գրիչ եւ սուր կը շար-
ժեն, կը գումարին՝ խորհուրդ կ'ընեն, ոմանք
պարանոցին կու տան սրոյ, այլք՝ ձեռքեր-
նին եւ ոտքերնին՝ շղթայից, չի կայ՝ չերե-
ւիր Վորին, նշանաւորն յաշակերտս ու Մե-
րովբայ, անբաժան ընկերն Ղեւոնդայ՝ Եզ-
նըկայ եւ Յովսէփոս։ Թերեւս վախճաններ էր
նա նոյն ժամանակները, ըսուի՞ր. բայց այդ
հաւանական չերեւիր, քանի որ իւր գրու-
թեան մէջ կը յիշուին եւ կ'ակնարկուին այն-
պիսի դէպքեր եւ անցքեր, որոնք ու Մե-
րովբայ մեղուրնէն շատ վերջ պատահէր են,
որով գրեթէ վարդապետն պատերազմէն շատ
սակաւ յառաջ ինչպէս են, օրինակ իմն,
Վահան ամատուռնայ շինած հոյակապ տա-
ճարն ի պատիւ ու Մերովբայ եւ նորա մէջ
հաստատուած « հանապազորդ պաշտօնն ».
Յովհաննու խոստովանողի Տիգրան քաղաքին
մէջ կրած չարչարանքներն եւ ապա դարձն.
եւ որ մեծագոյնն է, — եթէ ընդդէմինք
յարգ. Գ. Տէր Մկրտչեանի կարծիքն, —
թէ Կորեան գրութեան մէջ « Վահանայ ա-
մատուռն մահուան ակնարկութիւն կամ լաւ
եւս մեծ յիշատակութիւն կայ՝ », այնու-
հետեւ բնաւ տարակուս չի մնար այդ մասին՝.
— Հաւանական է թէ Կորեան եղած լինի մին
այն պատանհներէն, զորս « Հրաման տայր...
արքայն Վրաց ի կողմանց կողմանց ժողովել
տալ ի ձեռն վարդապետին (ու Մերովբայ),

զոր առեալ արկանէր ի բովս վարդապետու-
թեան », կ'ըսէ նոյն ինքն Կորեան (էջ 26),
եւ յետոյ անբաժան ի սիրելի վարդապետնէն՝
եկեր է ի Հայաստան, եւ ի մանկական տիոց
ուսեր է հայերէնը իբրեւ մայրենի լեզու, զոր
գեղեցիկ կերպով կը գործածէ իւր գրութեան
մէջ։ Եթէ բոլորովին վրացի այլ չի համա-
րիւք զինքը, այլ գէթ վրահայ էր, թերեւս
Գուգարը նահանգէն, որ մերթ Հայոց եւ
մերթ Վրաց աշխարհին մասը կը կազմէր,
որոյ իշխանն կամ բոլեալինն եւս կը կոչուէր
յաճախ « Բոլեալիս Վրաց »։

Կորեան անուամբ մեր ձեռքը հասած
« Պատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբոյն
Մերովբայ վարդապետն » գործոյն կրկին
բնագիրը կամ խմբագրութիւնը հասեր են
ձեռքերնս, մին՝ համառօտ, եւ միւսն՝ ընդ-
արձակ, որոց մէջ զգալի տարբերութիւն մի
կը նշմարուի՝ պատմուած դիպաց, գրութեան
ոճոյ եւ լեզուի։ Վերջինս, որ է՝ ընդարձակն,
առակին անգամ տեղ տեսած է Միաբանու-
թեանս տպարանէն՝ « Մատենագրութիւնը
նախնեաց » շարքին մէջ, յամին 1833, որոյ
Հրատարակութիւնն եղած է — ըստ վկայե-
լոյ նոյն իսկ հրատարակչաց — բաղդասու-
թեամբ երկու « անթուական եւ նոտագիր
օրինակաց » գաղափարելոց ի հին եւ ի վա-
ւերական օրինակաց », որոնք սակայն բոլոր-
ովին վրդակներէ գերծ չեն եղած, յորոց
ամենէն աւելի յայտնիները ուղղորդ են Հրա-
տարակիչը տպագրութեան մէջ, էջերուն ստո-
րուր ծանօթութիւնները դնելով իսկ հա-
մառօտն նոյնպէս լոյս տեսած է մեր տպա-
րանէն, յամին 1854, Հայկական սոփիսաց
ԺԱ Հատորին մէջ, որոյ Հրատարակութիւնն
եղած է Պարիսու արքունի գրատան ստուար
եւ հնագիր (ԺԲ դարու) ճառընտրին մէջ գըտ-
նուած ընտիր եւ հարապատասխան օրինակին
վրայէն։ Յամին 1894, նոյն յիշեալ տպա-
րանէն դարձեալ լոյս տեսաւ երրորդ անգամ
Կորեան « Պատմութիւնն », յարում յարգ.
Հրատարակչին — « ի բաղդատութիւն եւ
ի քննութիւն բանասիրաց մերոց », ինչպէս
կը ծանուցանեն յառաջարանին մէջ — երկու
տարբեր օրինակները, ըստ իս՝ խմբագրու-
թիւնները, միասին տպած եւ նման հատուած

1. Ղ. Փարպեցին ամէն անգամ որ կը յիշէ
դԱռուշայ, « Բոլեալիս Վրաց » կը կոչէ (Եջն
134, 48, 159, 172, եւ այլն)։ Մինչ Խորենա-
ցին « Բոլեալիս Գուգարացոց » կ'ըսէ (Գ, 4),
իսկ Կորեան « Իշխանն Տարացաց » (էջ 32)։
Հմտ. նա եւ Փ. Բիւզանդ, Պատմ. Հայոց,
Ե, ԺԵ, էջ 216, Վենետիկ, 1889։

1. Արարատ, 1896, Սեպտ. էջ 430։
2. Այդ խնդրոյ մասին մենք համակարծիք
չենք յարգ. Բանասիրին հետ։

ները տակէ տակ դրած են: Սոյն երբորդ տպագրութեան մէջ կան աւելի ծանօթութիւնք, թէպէտ ոչ գոհացուցիչք, որք կը պակսէին նախորդ երկուքին մէջ. բայց բնաւ տեղեկութիւն տրուած չէ, թէ ի՞նչ գրչագրի տարբերութիւններ են այս վերջին նոր յաւելումածքս:

Կորեան « Պատմութեան » երկին թարգմանութիւնք եղած են ցարդ մին՝ զաղղիներէն, եւ միւսը՝ դերմաներէն: Առաջինն ըրեր է Յ. Ուփ. Էմին, որ հրատարակուած է Լանգուոյ Ճողովածոյի մէջ³. Բայց հարկ է դիտել տալ, թէ սա Սոփերաց մէջ գտնուած համառօտին թարգմանութիւնն է, զոր Լանգուա եւ Յ. Էմին նախամեծար համարեր են քան զընդարձակն, առանց մասնաւոր փաստերով ապացուցանելու այդ երեք կարծիքը⁴. Իսկ երկրորդ թարգմանութիւնն է գերմաներէն, Dr B. Welte գիտնականին ըրածն⁵. սա, ընդհակառակն, ընդարձակին թարգմանութիւնն է, եւ բազմաթիւ ծանօթութեամբք ճոխացած. սակայն միշտ բնաւորին հաւատարիմ չէ գտնուած, եւ շատ տեղ յապաւորման երեսն է, թերեւ հայուն մոծ եւ դժուարին լինասները հասկանալի ընելու համար, բայց աւելի խրթնցոցեր է. զանց ըրեր է զարձեալ թարգմանիչ հնդկականին ներածութիւնը կամ յաւալարանը⁶. Հետեւաբար այս երկու թարգմանութիւնք

եւս ունին հաւատարապէս իրենց թերի կողմերը:

Իսկ թէ ե՞րբ գրեր է Կորեան իւր գիրքը, այս մասին այլեւայլ կարծիք կան բանասիրաց մէջ. թէպէտ գրեթէ բոլորն այլ կը միաբանին⁷. Սարգսեանց պատերազմէն յառաջ զենելով գրութեան ժամանակը:

ա. Ոմանք ա. Սահակայ եւ ս. Մետրովայ մահուընէն տասը տարի յետոյ գրուած կը համարին զայն, առանց մասնաւոր պատճառով մը հաստատելու իրենց այդ կարծիքը⁸. Սակայն այդ կարծիքը ընդունելի չէ, քանի որ ճիշդ ա. Մետրովայ մահուընէն 10 տարի յետոյ (450) պատահեցաւ Հայաստանի ներքին եւ արտաքին երկպառակութիւնն, որուն հետեւեալ տարին յալորոցք Վարդանանց պատերազմն. եւ այդ բոլոր աղիտաց զուխ եւ պատճառ էր Վասակ սինին: Եւ մի թէ կարելի է կարծել՝ որ այդպիսի պարագայից մէջ գրեր Կորեան իւր գիրքը, եւ այնպիսի զովութիւններ տար այն հաւատարարութեւ ազգութեանց մասնընչին:

բ. Այլք աւելի կանուխ կը համարին զայն գրուած, ազգիւր երկու լուսաւորաց մահուընէն:

1. Թէպէտ եւ Կորեան մասին առանձին եւ ընդարձակ ուսումնասիրութիւնք դեռ լոյս տեսած չեն յազգիս, բայց ուրախութեամբ կարգիցինք Արարատ ստամբէ 1896, սեպտ. 3-ու լուսածին մէջ, յէջ 428, թէ հմուտ բանասեր Ն. Բիւզանդացին պատաստներ է յատկապէս Կորեան զորք եւ թարգմանութեանց մասին ընդարձակ աշխատասիրութիւն մի, « Կորեան վարչպետ եւ նորին թարգմանութիւնք » խորազրով, որ տպագրուելու հետ է յեջմիտին, եւ զուցէ 100էն աւելի էջեր մինչեւ ցարդ լոյս տեսած լինին: Իսկ մասնական եւ համառօտ տեսութիւններ ըրեր են այլեւայլ օտար եւ հայ բանասէրք. որոք են, 2. Գարեգին Զարեհ-հանալեան (Պատմ. հայկ. դար. Վենետիկ, 1886, յէջ 291—273). պր. Ն. Բիւզանդացի (Քինսաշք, պարսկ. Ա. 1887, յէջ 42—17). 2. Բ. Սարգիսեան (Ազարանգեղոյ, եւ այլն, Վենետիկ, 1890, յէջ 107—119), 2. 3. Տաշեան (Ազարանգեղոյ, եւ այլն, Վենետիկ, 1890, Փր. Միւլլէր (Հանքես Ամսորեայ, 1894, յէջ 178—179), Վէտտէր (Հայկ. աշխատասիր. Վիեննա, 1895, յէջ 78—82), 2. Յովսէփ Գաթրեհեան (Հանքես Ամսորեայ, 1887, էջ 10. 1889, էջ 24):

2. Հմմտ. 2. Բարս. Սարգիսեանի Ազարանգեղոյ եւ իւր թարգմանութեան ցարդմիտն, Վենետիկ, 1890, էջ 116—117. — Սակայն դիտել է որ՝ յետ յայտնուելու այդ կարծիքը՝ որ ճշդէ թուականը հետեւեալ կերպով. « Եւսմ. Տեառն 445—450 ». այս կարծեաց համաձայն է նա եւ Վէտտէր, որ 443—451 տարիներուն մէջ կը գնէ Կորեան զբութեան ժամանակը:

1. Սոյն տպագրութեան համեմատ են մեր կուլմաները ներկայ գրութեանս մէջ:

2. Բայց վերոյիշեալ երկու անթուական եւ նոտարգրի օրինակներէն՝ կը գտնուի Մատենադարանիս մէջ նա եւ երրորդ օրինակ մի, զոր զաղղափարիք է՝ զգուշաւոր բաղդատութեամբ՝ մեր հին վարդապետներէն մին, յամին 1827, Պետրոս Մարեան սարկապետի նոտարգրի օրինակին վրայէն. որու բուն հին գրչագիրն Կ. պոլսոյ Հայոց պատրիարքարանին մէջ կը պահուի: Երրորդ տպագրութեան յաւելուած ծանօթութիւններէն օմանք՝ այս երրորդ օրինակին մէջ գտնուած տարբերութիւնք են:

3. Collection des hist. ano. et mod. de l'Arménie, Paris, 1869, II, 9—16:

4. Անդ. Introduction, էջ 4:

5. Goriun's Lebensbeschreibung des hl. Mesrop (Tubingen, 1841, 52 էջք). սա հրատարակուեցաւ Վիւրցմայնի Գուլիելմոս Ա թագաւորին գահակալութեան քսան եւ հինգերորդ տարւոյ յարելինի առթիւ:

6. Հմմտ. Langlois, Introduction, 4 էջ. — Վետտէր, Հայկական աշխատասիրութիւնք (Թրքմ. 2. 8. Վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 82):

նէն մի քանի տարի յետոյ, տակաւին թարմ յիշատակաց եւ զգացմանց ազդեցութեան ներքեւ¹։ Սակայն եւ այս հաւանական չե-
րեւիր, քանի որ նոյն գրութեան մէջ կը յիշ-
ուիր այնպիսի անցքեր, որք սակաւ տարիներու մէջ չէին կարող լինել, եւ կը
պահանջեն առ նուազն 5 կամ 6 տարիներ.
ինչպէս է, օրինակ իմն, ի պատիւ Ե. Մեւ-
րովայ տաճարին կամ մարտան շինութեան
աւարտումն, նոյն սրբոյն մահուան տարեգա-
ծի տօնախմբութիւնն տարուէ տարի, եւ
այլն²։

Գ. Իսկ Գ. Տէր Մկրտչեան բոլորովին
նոր եւ առաջիններէն տարբեր կարծիք կը
յայտնէ այս մասին. որ է, Կորեան գրու-
թեան մէջ Վաշան ամատուռի իշխանին մա-
հուան մուծ յիշատակութիւն կամ ակնար-
կութիւն մի գտնելով, ինչպէս ըսինք յառաջ,
կը համարի զայն գրութեմ «ոչ առաջ 465
թուից»³։ ահա ապակի Կորեան խօսքերն։

« Իսկ բարեացապարտն Վաշանայ, յան-
կարծակաս կենաց ամենեցուն լինէր. որ աշ-
խարհածինն Հայրենեացն սեպական օգի
գտաւ. շնորհօքն Քրիստոսի Աստուծոյ մե-
րոյ, մերձաւոր կենակից վայելէր. եւ զի ըստ
օրինակի գրելոցս առ ի մէջ հարցն ի կախա-
րումս դարձան⁴։ Անշուշտ, « յանկարծակաս

կենաց ամենեցուն լինէր» եւ « մերձաւոր կե-
նակից վայելէր» բացատրութիւնք են, որոնք
առիթ տուեր են յարգ. Տէր Մկրտչեանին
« Վաշանայ ամատուռու մահուան ակնար-
կութիւն կամ մուծ յիշատակութիւն» գրու-
նելու Կորեան գրութեան մէջ. մինչ, ընդ
հակառակն, երկու տեղն այլ կենաց վերայ
է խօսքն⁵ անշուշտ յաշխարհական կենաց,
ինչպէս ունի համառօտս. ևստի կրնայ մեկ-
նուիլ այդ միին կտորն, իբր թէ « բարեա-
ցապարտն Վաշան», որ այնչափ պատշոնա-
ւէր երեւցաւ սրբոյն (Մեւրովայ) յիշատա-
կին, տաճար եւ խորան կանգնելով զի յի-
շատակարան սեղանոյն կենդանարար մարմնոյ
եւ արեանն Քրիստոսի», այդու յանկարծա-
կի ինքզինքը ժառանգ եւ արժանաւոր ըրաւ
երկինքի արքայութեան, « յանկարծակաս կե-
նաց ամենեցուն լինէր», կ'ենթադրուի՝ տա-
կաւին աշխարհիս վերայ գտնուելով։ Այդ
մեր կարծիքն այնչափ աւելի կը հաստատուի,
երբ նկատենք որ այդ մի եւ նոյն հատուածը
կը գտնուի նա եւ Ագաթանգեղոսայ գրոց
մէջ, — աւելի պարզ եւ յստակ, եւ աւելի
համաձայն համառօտին քան ընդարձակին,
ինչպէս պիտի տեսնուի ստորեւ եղած համե-
մատութենէն, — ուր՝ կ'ենթադրուի՝ Տրդա-
տայ յարմարուած է, եւ այնչափի կերպով՝
որ բնաւ տարակնշարտ տեղի չի մնար՝ թէ
մահուան վերայ չէ խօսքն, այլ « շնորհաց
կամ Հոգեւոր կենաց» մասին է. որովհետեւ
անխիղապէս նախորդ խօսքն Ե. Լուսաւորչի
քարոզութեան եւ Հայաստանի դարձին վե-
րայ է. եւ մինչ Կորեան մէջ վերլարանի մաս
կը կազմէ այդ, Ագաթանգեղոսի զգրին մէջ
յառաջարան է։ Ահա ապակի Կորեան եւ Ա-
գաթանգեղոսի նման հատուածքն.

ԿՈՐԵԱՆ

(Ընդարձակ, էջ 47)

Իսկ բարեացապար-
տն Վաշանայ, յան-
կարծակաս կենաց ա-
մենեցուն լինէր. որ
աշխարհածինն Հայ-
րենեացն սեպական
օգի գտաւ, շնորհօքն
Քրիստոսի Աստուծոյ
մերոյ, մերձաւոր կե-
նակից վայելէր։

Ա.Գ.Թ.Ա.Ն.Գ.Ե.Ո.Ս

(գնմոս. 1835, էջ 18)

Իսկ բարեացապարտ
Տրդատ յանկարծակա
մ կենացն ասպնջական
ցանկալի ամենեցուն-
ցն լինէր, որ աշխար-
հածնուոր Հայրենեաց
օգի գտանէր շնոր-
հօքն Աստուծոյ, մեր-
ձաւոր կենաց վայե-
լէր։

Իսկ համառօտ Կորիւնն ունի այսպէս.

« Իսկ բարեացապարտն Վաշան յանկարծակաս

րութեան հետ միացեր է տպագրութեան մէջ,
հետեւեալ տանը կը վերաբերի, ինչպէս է հա-
մառօտին մէջ. (Կորեան էջ 47)։

1. Հմմտ. Հանդէս Ամսորեայ, 1889, փետր.
էջ 24, ուր գտնական է. Յովսէփ Գաթրճեան՝
իբր 442ին գրուած կը համարի Կորեան զերքն,
որ անկարելի է։ Եւ յիշուի նոյն բանասերն
ուրիշ տեղի, նոյն Հանդիսին մէջ (1887, Յու-
նուար, էջ 10) աւելի մանրամասն խօսելով Կո-
րեան ժամանակի մասին, կը փոխէ իւր նախ-
կին կարծիքը, եւ ներքին փաստերով կ'ապա-
ցուցանէ՝ թէ Կորեան չէր կրնար գրած լինել ոչ
448էն յառաջ եւ ոչ այլ 450էն վերջը։

2. Հմմտ. Հ. Մ. Զամյեան, Պատմութ. հայ.
Բ. էջ 11, որ կը համարի գրուած Կորեան զերքն
նախ քան յայտնուիլն Սիւնեաց Վաղինակ իշ-
խանին սպանութեան եւ անոր տէրութեան
յափշտակուելուն։

3. Արարատ ամսագիր, 1896, Սեպտ. էջ 430.
« Կորիւնի գրութեան ժամանակը ընդունուած է
զնիւ վարդանանց պատերազմից առաջ, քա-
ռասանական թուերի միջավայրում. սակայն այդ
հարիւս թէ հնարաւոր է, աչքի առաջ ունենա-
լով, որ Վաշանայ Ամատուռու մահուան ակն-
արկութիւն կամ լաւ եւս մուծ յիշատակու-
թիւն կայ Կորիւնի է, աչքի առաջ ունենա-
նէն՝ Վարդանանց պատերազմից յետոյ Պար-
կաստան աքսոր քշուածներէն էր, եւ մեռաւ
Հայրենիք վերադառնալուց յետոյ, ուրիշն ոչ
առաջ 468 թուից»։

4. Այս վերլին առդ, « եւ զի ըստ օրինա-
կի գրելոցս» եւ այլն, որ նախադաս պարբե-

կենաց, սասնջական ցանկալի ամենայն որոց լինելը, որ աշխարհածնունդ հայրենեացն սեպ-հալկան որդի գտեալ շնորհօքն Քրիստոսի մեր-ձառոր կենացն յաւիտեանից լինելը »:

Այս հատուածոցս լոկ համեմատութիւնն անգամ բաւական է ցուցնել, թէ յարգ-Տէր Մկրտչեանի կարծիքն ընդունելի չէ. եւ Հեռեւարար Հաստատունն կը մնայ այն կար-ծիքն, թէ Կորին Վարդանանց պատերազ-մէն յառաջ գրեր է:

ա. Զէր կարող Կորին Վարդանանց պա-տերազմէն վերջը գրած լինել, որովհետեւ դեռ ծանօթ չէր իրեն, — որ յետոյ պարսիկ ստեղծին մէջ յայտնուեցաւ, — թէ Վասակ սիւնին « ոչ ըստ կարգի ունէր գտնութիւն Սիւնեաց աշխարհին, այլ նենգութեամբ եւ քսութեամբ ետ սպանանը զՏօրեղայր իւր զՎաղինակ, եւ յինքն տարաւ գտնութիւնն իրեն ջրտիկար * յարբունիս »¹. մինչ ինքն իրեն կրօնից եւ աշխարհի դիւցազն մի կը ներկայացնէ մեզ զ« իսկական Վասակ », այնպիսի գովեստներ չուայիլով իրեն՝ որպի-սի չենք տեսներ թերեւս ոչ Նիղիէի գրչին ներքեւ՝ մեծին Վարդանայ նկատմամբ, եւ ոչ Ղ. Փարպեցեայ՝ Վահանայ մամիկոնեանց տեսմամբ: Աշխարհի Կորեան խօսքերն. « Յորում ժամանակի պարգեւեալ յԱստուծոյ, Հասանէր ի գլուխ իշխանութեանն Սիւնեաց՝ քաջն սիսականն Վասակ. այր խորհրդական եւ Հաննարեղ եւ յառաջիմաց, շնորհատուր իմաստութեամբն Աստուծոյ »², եւ այլն: Միւս կողմանէ կարելի չէ վայրկեան մի անգամ տարակուսիլ, թէ գուցէ այս խօսքերս վերջը ժամանակաւ ուրիշ գրչէ մի մուծուած լինին Կորեան գրութեան մէջ, երբ որ մտածենք՝ թէ յետ այնպիսի մեծեղեուն մասնութեան չէ եղա՞ծ ազգային մի՞ որ զգուանօք եւ նոր-վիւր չի յիշէ Վասակայ անունը, մինչ գրեթէ Հոմանիդ դարձեր է այն մեր լեզուին մէջ՝

մատնիլ, ազգորաց եւ հաւատարոս՝ բա-ւերուն:

բ. Ուրիշ պատճառ միայլ, թէ հարկ է որ Վարդանանց պատերազմէն յառաջ գրած լի-նի Կորին, այն է՝ թէ նա գրեր է զայն ինդրանօք եւ քալարութեամբ իւր աշա-կերտակցաց, եւ ի մասնաւորի Հրամանաւ « առն միոյ պատուականի Յովսէփ Կոչեցե-լոյ, աշակերտի առն այնորիկ (ս. Մեսրով-բայ) »³. արդ զա՞յն Յովսէփն է, որ յետ մահուան ս. Մեսրովբայ՝ նորա Հրամանաւ կաթողիկոս եղաւ, ինչպէս կը յիշէ նա եւ Ղ. Փարպեցին, « որ էր ի գաւառէն Վայոց ձորոյ, ի գեղէն՝ որում անուն էր Խողո-ցիմք »⁴. սա, յետ Վարդանանց պատերազ-մին անմիջապէս, յամին 451, գերի տարուե-ցաւ ի Պարսկաստան իւր ընկերաց հետ եւ 453ին մարտիրոսացաւ⁵:

գ. Զէր կարող Կորին 445էն յառաջ գրած լինել, որովհետեւ կը յիշէ գրքին մէջ Վա-հան ամատուռնոյ՝ ի պատիւ Ս. Մեսրովբայ « յետ երից ամաց անցելոց » իննստ տաճա-րը կամ մատուռը, այնպիսի ձոխ եւ չքեղ սպասուք, որ առ նուազն 3-4 տարիներու ժամանակի կարօտ էր. եւ այսպէս գրեթէ 446-447 թուականը կը Հասնինք՝ Հետեւա-բար Կորեան գրութեան ժամանակը պէտք է մերձաւորապէս դնել 447-449 տարիներուն մէջ:

Յիշեցինք ի սկզբան, թէ Կորեան « Պատ-մութեան » կրկին քննադիրք կամ օրինակը Հասեր ին ձեռքերնիս. արդ, բանասիրաց մէջ իրարմէ տարբեր կարծիքներ կան, թէ այդ երկուքն որք բուն սկզբնագիր է. զի ոմանք ընդարձակը նախադաս կը համարին, եւ այլք՝ համառօտը. սակայն մեծամասնութեան կար-ծիքն ի նպաստ ընդարձակին է: Հետեւեալ համարներուն մէջ պիտի լանանք՝ ըստ կարի համառօտի՝ լուսաբանել այդ եւ ուրիշ նը-ման խնդիրներ Կորեան գրութեան մասին:

Շարայարեղի

Հ. Թ. Թորոս

1. Անդ. էջ 8:
2. Ղ. Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Վե-նետիկ, 1873, էջ 106:
3. Հմմտ. Վեհապետի Հայկ. աշխատասիր. 1893, էջ 80:

* Ուղղելի է քրպիկար, որ պարսիկէն բառ մի է եւ կը նշանակէ « գործ բարի արդիւնական եւ արժանի վարձուց ». հմմտ. Բազմալիկ, 1895, Յանուար. էջ 6:

1. Նիղիէ. Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պա-տերազմին, Վենետիկ, 1893, էջ 259:

2. Կորին, էջ 25:

